

FOLKLOR KAYNAKLARINDA ER ESİM HAN DÖNEMİ KAZAK HANLIĞI (1598-1645)*

The Kazakh Khanate in the Period of Yesim Khan in Folklore Resources (1598-1645)

Prof. Dr. Talas OMARBEKOV**
Doç. Dr. Mirzahan EGAMBERDİYEY***

ÖZ

1465-1466 yıllarında geniş Avrasya bölgelerinde hâkimiyet kuran Ak Orda'nın yerine Ebu'l-Hayr Han¹ ve Nogay Ordası ile rekabete giren yeni Kazak Hanlığı kuruldu. Her devlette olduğu gibi Kazak Hanlığı'nın da olgunlaşma, gelişme, bütünleşme, kuvvetlenme, zayıflama ve parçalanma dönemleri vardır. Bunların arasında Esim Han'ın kurduğu iktidar dönemi Kazak tarihinde önemli bir yere sahiptir. 16. yy. sonu ile 17. yy'ın birinci yarısında Kazak Hanlığının yönetim sistemi parçalanmış hâldeydi. Bir taraftan kendi menfaati için kendi soydaşlarına zorluk çıkararak Tursun Han, diğer taraftan saldırıları aralıksız devam eden Kazak halkının huzurunu kaçıran Kalmuklar (Cungar, Oyrat) ve sonunda Sırderya kıyılarında yağmalayıcı siyasetini yürüten Buhara Hanlığı vardı. İşte bu dönemde Esim Han tüm Kazak boy ve kabilelerini birleştirmek, aynı zamanda topraklarını genişletmek için mücadele etti ve merkeze bağlı bir Kazak Millî devleti kurmaya çalıştı. Onun bu mücadelesi Kazak halkı arasında destan hâline getirildi. Ele aldığımız bu çalışmada Esim Han dönemi Kazak hanlığının folklor kaynaklarındaki siyasi ve kültürel hayatını, onun Kazak halkını birleştirmek için gösterdiği gayreti, iç savaşlar ve Kalmuk saldırılarına karşı direnişi ele almaktadır. Esim Han'ın iktidar mücadelesi, Çin'de yaşayan Kazakların folklor kaynakları, 100 ciltlik hâle getirilerek yayınlanan "Batırlar Jırı", günümüzdeki araştırmacıların çalışmalarındaki veriler konumuzun kaynaklar bölümünü teşkil etmektedir. Konu ile ilgili malûmatların çoğu Kazak ve Rus kaynaklarına dayalıdır. Bu kaynaklar birbiriyle karşılaştırılmıştır ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kazak Hanlığı, Esim Han, Kazak Jüzleri, Kalmuklar, iktidar mücadelesi.

ABSTRACT

Kazakh Khanate, which competed against Ebu'l-Hayr Khan and Nogay Orda, was established instead of Ak Orda which ruled in vast Euroasian region between 1465-1466. As in every state, the Kazakh Khanate has periods of maturation, development, integration, strengthening, weakening and fragmentation. Among them, the period of power established by Yesim Han is important in Kazakh history. At the end of the 16th century and the first half of the 17th century, the administration system of the Khazak Khanate was fragmented based on tribalism. On the one hand, there was Tursun-khan, who "drank the blood" of his people for his own interests, on the other hand, the Kalmyks (Zhungar, Oirat), who attacked the Kazakh lands and also there was the Bukhara Khanate, which pursued a policy of robbery on the banks of the Syr Darya. In this period, Yesim Khan fought to consolidate all the Kazakh tribes, at the same time to expand their territory and tried to establish a Kazakh national state connected to the center. His struggle turned into a legend among the Kazakh people. In this work we have dealt with the political and cultural life of the folklore sources of the Yesim Khan period Kazakh dynasty, its efforts to unify the Kazakh people, and resistance to the Kalmuk attacks through civil wars. Yesim Khan's struggle for power, the folklore resources of the Kazakhs living in China, 100 volumes of "Batırlar Jırı", the sources of the present-day researchers. Most of the relevant information is based on Kazakh and Russian resources. These resources have been compared with each other and results have been evaluated.

Key Words

Kazakh Khanate, Yesim Khan, Kazakh Juz, Kalmuks, power struggle.

* Geliş tarihi: 04.12.2017 - Kabul tarihi: 15 Eylül 2018 / Omarbekov, Talas; Mirzahan Egamberdiyev. "Folklor Kaynaklarında Er Esim Han Dönemi Kazak Hanlığı (1598-1645)" *Millî Folklor* 119 (Güz 2018): 60-72

** Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almatı/Kazakistan, talas_1948@mail.ru

*** Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almatı/Kazakistan, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Giriş

Kazak Türklerinin etnik yapısında önemli yere sahip olan boy ile kabileler 15. yy. ikinci yarısında bir araya gelerek Kasım Han döneminde güçlenmiştir. Böyle bir yönetim sistemi Kazak Hanlığı tarihinde “*Qasım Hanıñ Qasqa Jolu*” (Kasım Han’ın Önder Yolu) olarak akıllarda kalmıştır. Kabileciliğe dayanan Kazak Türklerinin Millî Devlet yönetim sistemi belli bir süre içinde “*kanat*” anlamının yerine “*jak*” (taraf), “*bölük*” ve “*jüz*” sistemini getirmiştir. Altın Orda dönemindeki gibi sadece Cuçi sülalesinden gelenler Han olabilir anlayışının yerine Janibek (Kazak Hanlığının kurucusu) Han’dan gelen her bir Töre (kardeşleri, torunları) Han olma imkânına sahip oldu. Bu sistem daha sonra her bir “*jüz*”ün başına bir hanın gelmesini sağlamıştır ve merkezi yönetim sisteminin zayıflamasına sebep olarak kabile devletlerin kurulmasının alt yapısını oluşturulmuştur. Özellikle, bu yapı Kasım Han vefatından sonra 1521’de yaygınlaşmıştır.

Mesela, Mamaş (1521-1523) ve Tahir (1523-1533) döneminde Kazak Hanlığı bir kaç hanlığa ayrılmıştır ve her biri kendi coğrafyasında geçici saltanat kurmuştur. Bu dönemde Batı bölgesinde Nogay Ordası güçlenmiştir ve Jem nehrine kadar topraklara sahip olmuştur. Kazak Hanlığının merkezi yönetim sistemi 1533-1538 yılları arasında bozulmuştur, aynı zamanda batı bölgede Ahmet Han (Hoca Ahmet Han), merkezde Toğum Han, güneyde ise Buydaş Han iktidar kurmuşlardır. Bir kaç kabile devletinden oluşan Kazak Hanlığı Haknazar Han ve ondan

sonra Tavekkel Han döneminde de bir araya gelememiştir.

1598’de Tevekkel Handan sonra Kazak Hanlığının başına Kazak tarihinde “*Eñsegey Boylu Er Esim*” (Uzun Boylu Cesur Esim) olarak anılan Esim Han gelmiştir. O parçalanmış hanlığı bir araya getirmek amacıyla Tursun, Abılay, Hanzade, Ebulayıs, Murat ve diğer sultanlarla savaşmaya başlamıştır. Bir yandan iç mücadelelerle baş eden, diğer taraftan doğu bölgelerden Kalmukların saldırılarına uğrayan Esim Han bu geniş topraklarda yaşayan Kazak Türklerini üç jüz’e bölerek yönetim reformlarına başlamıştır. Bu değişim Kazak tarihinde “*Esim Han’ın Eski Joli*” (Esim Hanın Eski Yolu),² yani yeni etno-siyasi yönetim sisteminin gelişi olarak tanımlanmıştır. Esim Han reformlara Yedisu bölgesinden başladı ve bu toprakları iskân eden eski Türk boylarını bir araya getirerek Uluğ Jüz’ü (Büyük Orda) kurdu.³ 1603’te Esim Han Buhara Hanlığı ile savaş başlattı. Savaş sonucunda Kazak Hanlığının güney bölgesi güçlendi. Kazakistan’ın Sırderya kıyıları ile merkezi bölgesinde Esim Han Orta Jüz’ü ve 16 yy’ın ikinci yarısında Nogay Ordası’nın topraklarında (Batı Kazakistan) Küçük Jüz’ü kurdu. Böylelikle, Kazak Hanlığının merkeze tabi tutulan üç etno-coğrafik bölgesi oluştu.⁴

Esim’in İktidara Gelişi

1598’de abisi Tevekkel Han’ın vefatından sonra Kazak Hanlığının başına Esim (Eşmuhammed Han) geldi. Esim ve Tevekkel Han Şıgay Han’ın ikinci eşi Jaqsım Bike’den dünyaya gelmişlerdir (Sızdıkova, 1991: 154). Şıgay’ın babası ise Kazak Hanlığının kurucusu (1465-1466 yy.) Äz-Janibek’in dokuzuncu oğlu

Jädik sultandı. Halk arasında tanınan “Eñsegey Boylı Er Esim” adlı tarihi jırda⁵ Esim’in daha küçükken kabiliyetli olduğu söylenmektedir:

... Jetiğe jası jetken soñ,
Oquğa audı talabı.
On beske jası jenkenşe,
Är tûrlı ğılım aladı.
Bilgır, tapqır artıqşa,
Adam boldı sanalı.
“Olay emes, büy dese”,
Halqı körip tañ qaldı,
Bul sıqıldı dananı...
(Babalar Sözi, 2009: 137)

... Yediye yaşı geldikten sonra,
Eğitim oldu talebi.
On beş yaşa gelene kadar,
Her türlü ilim aldı.
Bilgili, becerikliliği de var,
İnsan oldu bilinçli
“Öyle değil, şöyle dediğinde”
Halk görüp hayret etti
Buna benzer dânyayı (akıllı)...

Esim, yumuşak tabiatlı, açık yürekli ve aynı zamanda akıllıydı. Düşmanları onun bu insanî yapısını kendi menfaatlerine kullanmaya çalışıyordu. Esim Han’ın dönemi, Sibiryaya tarafından İtil kıyılarında sıkışan Kalmukların Çarlık Rusya’nın işgal altına girişi ile 1599’da Kazak topraklarına saldırıları başlatmasıyla aynı zamana gelmektedir. Bu tarihî dönemi Esim Han zamanında yaşayan Matay Biy’in hatıra yazılarına dayanarak Şapıraştı (Uluğ Jüz) Qazıbek Bek Tauasarulı kendi çalışmasında şöyle açıklamaktadır: “... bu dönem Tevekkelden sonra Esim’in iktidar devri idi... Şığay oğlu Esim Kazakları bir araya getirmek için çok emek verdi. Esim’in adı ilk olarak abisi Tevekkel’in Semerkand’a

yaptığı savaş sırasında tanınmıştır.” (Şapıraştı Qazıbek Bek, 2008: 902).

Böyle bir durumda iktidar için mücadele edenlerin sayısı da artmıştı. 1603’te adı Abd Äl-Ğafar isimli bir Karakalpak kendisini Türkistan’ın Hanı ilan etti. Ona karşı sultanları bir araya getiren Esim Han aceleyle savaşı kaybetti. Bundan faydalanan Abd Äl-Ğafar Güneydeki Sayram’ı, Ahsikent’i ele geçirerek, Taşkent’i başkent ilan etti. Esim Han ise Alatau bölgesi Kazak boylarından asker toplamaya başladı ve 1605’te Karakamış yerleşkesinde Abd Äl-Ğafar’a karşı galip geldi (Abuseitova, 1985: 61-62). Esim Han hâlâ merkezî sisteme bağlı bir Kazak Hanlığını kuramamıştı. Bunun sebebi, 1613’te İmankulî’den destek alan Buhara Hanı Tursun-Muhammed Taşkent’i alarak kendisini Han ilan etmişti. Bu bölgedeki Kazak boy ve kabileleri de Tursun’u Han olarak kabul etmeye mecbur kaldı. Bu durumu Kazak jırları şöyle aydınlatmaktadır:

Sol zamanda Taşkentke
Qarağan köp halıqtıñ,
Qatağan deydi namdarın.
Şibani hannıñ näsılınen,
Şah – Tursın deydi handarın.
Qaraqalpaq, Qatağan
Samarqand, Jızaq, Qoqan men
Surauşı edi barlıgın...
(Eñsegey Boylı Er Esim, 2009: 141)

O zamanda Taşkent’te
Baktığı çok halkın
Qatağan diyorlar onlara.
Şeybani hanın neslinden,
Şah – Tursun diyorlar hanlarına.
Karakalpak, Qatağan
Semerkand, Jızah, Hokand ile
Surauçı idi hepsi ...

Çifte Hanlık Dönemi ve Tursun'un İktidar Mücadelesi

Doğu kaynaklarında Tursun Han, Jälim Sultanın üçüncü oğlu olarak kayıtlıdır. Jälim Han ise Haknazar (bazı kaynaklarda Aknazar olarak geçmektedir) Han'ın kardeşi, yani Kasım Han'ın oğlu idi (İstoriya, 1979: 275). Jälim Sultan da kendi damadı Baba Sultan tarafından öldürülmüştü (Materialı, 1969: 253). Kazak Hanlığı tarihinde bu çok önemli bir dönem sayılır. Folklor kaynaklarına göre bu tarihi süreç şöyle ifade edilmektedir: *“Jälim Sultan tarihte Aknazar Han'a çok sadık birisi idi. O, zamanında Aknazar'ın Nogaylara karşı savaşlarına katıldı. 1569'da Jälim Sultan Aknazar ve Şığay Sultanlar ile 20 Sultanı bir araya getirerek Nogay Ordası'nı yıktı. Bundan sonra da Jälim Sultan hep Aknazar Hanın yanında idi. 1580'de ise Aknazar Hanın emrini yerine getirdiğinde Şeybanilik Taşkent yöneticisi Baba Sultanın elinden öldü. Bilakis Jälim Sultanın iki oğlu da Baba Sultanın elinden vefat etti. Bunların öcünü almak için Tevekkel Han da Baba Sultanı öldürdü. Buna rağmen Kazak Hanlığındaki siyasi durum karışıktı. Sebebi Tevekkel Handan sonra Töre'lerin iktidar için mücadelesi daha da güçlenmişti.”* (Omarbekov, 2015: 90-91).

Kaynaklarda kaydedildiği gibi Kazak Hanlığında bir dönemde iki han iktidar için mücadele etmiştir. Kazak kabilelerinin ikiye ayrılmasına karşı çıkan Esim Han başlangıçta Tursun Han'ın politikalarına karışmadı. O, Türkistan şehrinde saltanat kurdu. Tursun Han'ın yaşı da Esim Han'dan büyüktü. Bu tarihi süreci

inceleyen Rus araştırmacıları Tursun Han'ı, Esim Han'ın kardeşi olarak göstermeye çalışmaktadır. Ancak söz konusu çabanın Tarih biliminin yöntemleri ve bilginin geçerliliği açısından önemli bir hata olduğu söylenebilir. (Materialı po İstorii Russko-Mongol'skih...,1959: 136).

16. yüzyılın sonuna doğru Tevekkel zamanında Kazak boyları arasında Esim'in otoritesi artmıştı. Bunu çekemeyen Tursun Han onu yok etmeye çalıştı. Bu durum için Tursun Han Buhara Amiri İmankuli'yi kullandı. Taşkent'in varisi olan Tursun Han İmankuli'yi Kazak boylarına karşı kışkırttı. İmankuli Sırderya kıyılarına inerek oradaki Kazak boylarını dağıttı ve sonra Yedisu bölgesine geçti. Oradaki Kazak boylarına da zorluk çıkardı. Aynı zamanda Tursun Han Türkistan bölgesindeki Kazak kabilelerini de kendisine çekmeye çalıştı. Böylelikle, iki taraflı savaşta Esim Han Yedisu bölgesine çekilmeye mecbur kaldı. Oradan da 1618-1619 yıllarında Turfan'ın hanı Abdulrahim⁶ tarafına geçti. Turfanlılar Esim'i sevinerek kabul etti, Abdulrahim ise ona kendisine hizmet etme teklifinde bulundu. Bu teklifi Esim Han kabul etmedi, tersine itibarını güçlendirmek amacıyla Abdulrahim'in kızıyla evlenmek istediğini açıkça söyledi. Bu teklifi Abdulrahim Han düşünmeden kabul ederek, kızı Ayhanım'ı Esim Han ile evlendirdi (Amanjolov, 1999: 12-37).

Sonradan Esim Han Abdulrahim'in Kaşgarya bölgesine yaptığı seferlere katıldı ve bir kaç yerleşim yerinin Turfanlılar tarafına geçmesini sağladı. Bu durumdan faydalanan Esim Han bölgedeki Kazak boylarını

tarafına geçirmek için akıllı bir politika yürüttü ve pozisyonunu güçlendirdi. Aynı zamanda Esim Han Kalmuklara karşı seferler de düzenledi. Esim Hanın asıl amacı Kazak Hanlığını güçlendirmek ve 1599'dan başlayan Kalmukların saldırılarına son vermektir. 1618'de Kalmuklar Samarkanda (merkezi Kazakistan) bölgesine saldırılarını güçlendirmişti. Bu tarihte Kazakların birleşmiş askerleri Bürkütlü ve Bolatlı dağlarının arasında Kalmukları yenilgiye uğrattı. Buna rağmen Kalmuklar Kazak bozkırlarına saldırılarını durdurmadı, tersine akınlarını daha da güçlendirdi. Onların askeri birlikleri Tobıl'a (Kuzey Kazakistan) kadar uzandı ve bu topraklarda meydana gelen savaşta Kazak boyları birtakım başarılarla ulaştı.

Esim Han ile Tursun Han Arasındaki İktidar Mücadelesi

Esim Han Kalmuk saldırılarının bundan sonra daha şiddetli olacağını anladı ve bu nedenle Kazak-Kırgız kabilelerini birleştirmek için gayret gösterdi. Bu sebeple Esim Han Taşkent'e geldi. Burada, Tursun Hanın yaptığı hainliğini önemsemeyerek, Kazak kabilelerle anlaşma yaptı ve Türkistan şehrine yerleşti. İki hanın arasına Hiveli Abulgazi Bahadır girerek onları barıştırmaya çalıştı. Ancak Tursun Han Sırderya kıyılarındaki Kazak boylarına ve aynı zamanda Buhara Hanlığına baskınlar düzenledi. Örneğin, 1623'te Tursun Han kendisini zamanında destekleyen İmankulî Han'a karşı yüz bin askerle savaş açarak onu yenilgiye uğrattı. Tursun Han önce Esim Han'a danışıyordu ve ikisi Buhara Hanlığına karşı sürekli seferler düzenliyordu. Ancak askerler

arasında Esim Han'ın değerinin artması Tursun Han'ı rahatsız ediyordu. 1624'te Tursun Han'ın Andican bölgesine düzenlediği böyle bir sefere katılan Esim Han, kendisini bir stratejist olarak gösterebildi. Bu tarihlerde Buhara Hanı İmankulî'nin eli altında bulunan Andican'ı Kazak Sultanı Keldi Muhammed'in oğlu Hanzada yönetiyordu. Esim Han'ın askerlerine güvenen Tursun Han İmankulî'nin bölgedeki etkisini zayıflatmak amacıyla Ahsi vadisine bir sefere çıktı ve başarıya ulaştı (Kârîbayev, 1995, 21-29).

Böyle başarılar Tursun Han'ın Esim Han'a karşı düşmanlık duygularını arttırdı. Çünkü Kazak boylarının çoğu Esim Han'ın tarafını tutmaya başladı. Kıskançlıktan Tursun Han Büyük Jüz'den olan Katağan (Qatağan) kabilesini Esim Han'ı öldürmek için hazırladı. 1626-1627 yıllarında Tursun Han ile Esim Han arasındaki ilişkiler daha da sertleşti. Tursun Han Esim Hanla aradaki ilişkileri düzeltmek amacıyla bir takım tekliflerde bulundu. Aynı tarihte Esim Han kendi askerleriyle Kalmuklara karşı sefere çıktı. Tursun Han'ın güvenini kazanmak için Esim Han Katağan boyundan da askerler aldı. Bundan faydalanan Tursun Han Esim Han'a bir elçi gönderdi ve aralarındaki ilişkilerin daha da sıkı olacağını söyledi. Batıdan gelecek Kalmukların saldırılarına kendisinin direneceğini, doğudan gelecek saldırılara ise Esim Han'ın karşı durmasını istedi. Tursun Han Esim Hana: *"Benden istediğin malzemeleri al, savaşıma gereken silahları al ve Ertiş'in yukarisından inerek, sonuna doğru yürü, oradaki topraklar bizim olsun!"* demişti. Kendisine güveni tam

olan Esim Han ise: *“Ben senden hiç bir şey almayacağım, yeterli yiyecek ve silahım var, askerlerim de yeterli. Kendi gücüm kendime yeterli. Sen sadece benim kalan yurduму yağmalama”* diye cevap göndermişti (Omarbekov, 2015: 90). Ancak Tursun Han bu anı beklemiş gibi oldu ve Esim Han ile arada yaptığı anlaşmaları yok saydı, Türkistan bölgesindeki Esim Han’a bağlı halkın malını kendisine aldı, onun iktidarını kabul etmeyenleri ise kılıçtan geçirdi. Bunun yanı sıra Esim Han’ın eşi ile çocuklarını esir alarak, Taşkent’e gönderdi. Tursun Han Kalmuklarla savaşmış, dönen Esim Han ile askerlerini dağların arasında bekledi. Ancak Esim Han’a bu olay zamanında iletildi. İki taraf Güney Kazakistan’ın Sayram şehrinin yanında buluştu. Kanlı savaşta Tursun Han yenildi ve kalan askerleri ile Taşkent’e çekilmeye mecbur kaldı. Tekrar asker toplayarak Esim Han’a karşı yine savaşa yola çıktı. Birbiriyle akrabalık bağları olan Kazak kabilelerinin tekrar kanının dökülmesini istemeyen Esim Han Tursun Han’ı birebir savaşa çağırdı. Esim Han’ı yenemeyeceğini bilen Tursun Han geri çekildi. Onun bu hareketi Kazak boyları arasındaki değerini düşürdü, hatta kendisine bağlı olan askerleri, yakın akrabaları, Kazak Batırları Esim Han tarafına geçmeye başladı (Omarbekov, 2015: 92-93). Bunların arasında Kazak Batırları ailesinden, Janay ve Naurızbay soyundan çıkan Süleymen Batır da vardı. Tursun Han’ın seferlerinde Süleymen Batır bire bir savaşlarda karşı tarafın on askerini yenebiliyordu. O za-

manı gören ve tanıklığını yapan yaşlı Matay’ın söyleyişleri günümüze kadar ağızdan ağıza gelmiştir. Onun ifadelerine göre Süleymen Batır’ın yalnız oğlu Sıykımbay ikinci ve son savaş sırasında Tursun Han ile alay ederek, Esim Han’ın itibarını arttırmıştı. Bu olay şöyle gerçekleşti: *“Gündüz savaştan yorulan ve dinlenen Tursun Han’ın çadırına gece vaktinde Sıykımbay girdi, elindeki kokulu ilacı ile onu uyuttu, bıyıkları ile sakalını kesti, yüzüne kara boya sürdü, anadan yeni doğan çocuk gibi çırlıçıplak soyundurdu ve “kıçına” yağlanmış dik arkanı sokup, bütün silahlarını kendisiyle götürdü ve Han’ın yüzüne “Bunu yapan Süleymen oğlu Sıykımbay” yazısını bıraktı”* (Şapıraştı Qazıbek Bek Tauasaruly, 2008: 780).

Esim Han ile Tursun Han arasındaki iktidar mücadelesi Kazak boy ve kabileler için büyük bir kaygı olmuştur. Birbiriyle akraba boylar karşı karşıya geçmiş ve savaşmışlardır. Mesela, Büyük Jüze mensup Katağan, Şanıskılı ve Kanlı boylarına önder olan ve Tursun Han’ın tarafını tutan Ayrılmaz Batır’ı, Esim Han’ın askerlerine başkanlık eden Süleymen Batır öldürdü. Adı geçen Ayrılmaz Batır ise aynı zamanda Süleymen Batır’ın damadı idi. Tursun Han’ın Kazak boylarını birbiriyle bu şekilde savaştırma siyaseti, sonuçta kendi yakınlarının da ona karşı nefretini uyandırdı. Bu sebeple Tursun Han da kendi yakınları tarafından öldürüldü. Tarihi kaynaklarda bu olay şöyle kaydedilmiştir: *“...bu ikinci savaşta Tursun Esim Han ile teke tek savaştan kaçındı. Esim Han Sayramsu’dan Taşkent’e kadar onun*

peşini bırakmadı ve Taşkent yakınlarındaki Han Abat yerleşkesinde Tursun Han'ı öldürdü. Bu olaydan sonra Taşkent şehri günümüze kadar (yani 18 yy. kadar) Kazak boylarının şehri oldu" (Şapıraştı Qazıbek Bek Tauasaruly, 2008: 903).

Tursun Han'ı öldürenler onun kafasını bedeninden ayırarak Esim Han'ın çadırına getirdiler. Esim Han ise onun kafasını Buhara'daki İmankuli'ye şu yazı ile gönderdi: "Benim düşmanlarımı böyle bir sonuç beklemektedir". Tursun Han öldükten sonra Taşkent şehri Kazak boylarının eline geçti. Bu durum Kazak Türkleri ile Özbek Türkleri arasındaki mücadelenin yeni boyutta gelişmesine neden oldu. Tursun Han'ın büyük oğlu Taşkent'ten kaçtı ve Kaşkarya valisi oldu. Sebebi Kaşkarya bölgesinin Hanzadesi Abd Al-Resit'in eşi Hanım-Padişah, Tursun Han'ın ablası idi. Tursun Han'ın küçük oğlu ise İmankuli'ye karşı düzenlenen savaşta vefat etti. Kızları Aybike, Konurbike ve Nurbike'yi Esim Han kendi askerine "hediye" olarak sundu (Qudayberdiuli, 2008: 98-99).

Bu savaş sonrasında Esim Han Tursun Han'ın tarafını tutan Büyük Jüz'ün mensupları olan Katağan ile Kanlı'ların bir bölüğünü sert bir şekilde cezalandırdı. Böylelikle Uluğ Jüz'ün Katağan boyu daha sonra "Şanışkılı" olarak adlandırıldı. Kanlı'ların bir bölüğüne de "Şanışkılı" adı verildi, onlar ikametlerini değiştirmeye mecbur kaldı. Böylelikle, Tursun Han'ın iktidar hırsı ile Kazak boy ve kabileleri kendi aralarında parçalama siyaseti bozkır-

lara huzursuzluk getirdi, aynı zamanda Kalmukların güçlenmesi ile saldırılarının devamına sebep oldu.

"Kazağ'ın Dedesi – Batur Türk Destanı"ndaki Esim Han ile Tursun Han Arasındaki İktidar Mücadelesi

Esim Han ile Tursun Han arasındaki iktidar mücadelesi Kazak Türklerinin tarihinde kapsamlı bir şekilde incelenmesi gereken konulardan sayılır. Çünkü bu mücadele Kazak Türklerinin birleşmesine engel olmuştur, bölgedeki millî devlet oluşturma sürecini yavaşlatıp, Kalmuk saldırılarının ve Çarlık Rusya'nın işgal politikasının hızla gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Kazak tarihinde "çifte hanlık" dönemi olarak anılan Esim ile Tursun'un savaşı hakkında Çin'deki Kazak Türklerinin arasında yayılan "Kazağ'ın Dedesi – Batur Türk Destanı" önemli malûmatlar vermektedir. Bu destan Tursun Han'ın Taşkent'i ele geçirdiğini ve Esim Han'ın onu öldürmesi hakkında son derecede mühim bilgi vermektedir:

"Esimiñ eski jolı zañ" şığarğan.
Öltirip tünde Tursun Handı,
Özbekti şauup, Täşkentti qaytıp alğan.
Mıñ altı jüz otızınşı jılğa tayağanda,
Esim Han eski tağın qayta alğanda,
Aybike, Qoñırbike, Nurbikenı,
Olja qıp alıp kelgen sol barğanda.
Tursındı öltirerde tünde barıp,
Esikten küzetşin baylap alıp,
Esimniñ qasındağı bir jırşısı,
Oyatqan Tursın Handı äñge salıp.
Sonday er bugün qayda, İllahım-au,
Bul eldiñ bugün hor bop tuğanım-au.
Esim'in eski yolu kanun yarattı.

Öldürerek gece Tursun Hanı,
 Özbekleri keserek, Taşkent'i geri aldı.
 Bin altı yüz otuzlara dayandığında,
 Esim Han eski tahtı geri aldığında.
 Aybike, Konurbike, Nurbike'yi,
 O gidişte ganimet ederek getirdiğinde.
 Tursun'u öldürmek için gece giderek,
 Kapıdaki bekçiyi bağlayarak,
 Esim'in yanındaki bir jırşısı,
 Kaldırdı Tursun Hanı şiiriyle.
 Böyle bir Er günümüzde nerde, Allahım,
 Bu ilin hor (müşkül vaziyette) olduğuna
 bir bakın.

Bu satırlarda Esim Hanın kabilecilik düşüncesinden çok millî devlet kurma yolunda savaştığını anlamak mümkündür. Tursun Han'ı uykudan uyandıran Tölegen jırşının şiirindeki satırlar aşağıdadır:

- Ey, qatağan, Han Tursın,
 Han emessiñ qatınsıñ.
 Qazaq kelse qapılsıñ,
 Altın taqta jatsañ da,
 Ajalñ jetken batırsıñ.
 Könbesen de könersiñ,
 İmanñdı ayt ölersiñ.
 Eñseli boylı er Esim
 Alğalı tur janıñdı,
 Şaşqalı tur qanıñdı,
 Keşikpey sodan tatarsıñ!

Ey, Katağan, Han Tursun,
 Han değılsin kadınsın.
 Kazak geldiğinde delisin,
 Altın tahtta yatsan bile,
 Ecelin gelen batarsun.
 Kabul etmesen de kabul edersin,
 İmanını söyle, ölürsün.
 Enseli boylı er Esim
 Almak üzere canını,
 Saçmak üzere kanını
 Gecikmeden onu tadarsın!

Esime Han ve Kalmuklar

Tursun Han'ın vefatından sonra Kazak Hanlığının tek varisi olarak Esim gelmektedir. Esim'in Kazak Hanlığının başına gelmesinden Kalmuklar korkmuştur ve onun önünü önlemek için her türlü siyasi oyunlara baş vurmuştur. Kalmuk Hoşutların⁸ taycısı (lideri) Baybağıs Torgautlar⁹ ile Dürbitler¹⁰ birleşerek Esime Han'a Dalay Batır'ın liderlik ettiği bir elçilik grubunu göndermiştir. 17. yy. başında elçilik dostluk anlaşması teklifinde bulundu ve aynı zamanda sınırda kendi halkının hayvancılıkla uğraşması için izin istedi. Bu teklif Esime Han'ı sinirlendirdi. İkinci defa gelen elçiyi Esime Han hiç acımadan öldürttü ve Kalmuklara karşı on bin asker gönderdi. Kazak askerleri Kalmukların birleşmiş askerlerini darmadağın etti ve onların iki taycısını esir aldı. Kazakların bu seferi Kalmukları ürkütü, aynı zamanda Kazak bozkırlarında az da olsa istikrar sağlandı. Böyle bir durumdan faydalanmayı çalışan Esime Han batıda Nogaylar ile ilişkilerini düzeltti, doğuda Altın Han ile birleşerek Kalmukları parçalamanın yollarını aradı. 1620'de Esime Han, Kazak ve Kırgız boylardan oluşan otuz bin askerle Oyrat'lara (Kalmuk) karşı sefere çıktı. Anlaşmaya göre Kalmukların arka cephesinden Altın Han saldırmaya başladı. İki taraftan sıkışan Kalmuklar Kara İrtiş'i geçerek kaçmayı başardılar. Daha önce Kazak Türklerine karşı Kalmukları kışkırtan Ruslar ise onların doğu bölgeye yerleşmesine engel oldu. Kalmuklara karşı düzenlenen bu savaşta Esime Han'a "Eñsegey Boylu Er Esime" adı verildi.

Bu durumdan rahatsız olan Kal-

muğlar öcünü almak amacıyla Tobıl nehrinden Hazar'a kadar uzanan bölgedeki Kazak Türklerine karşı şiddetli saldırılarını yeni bir boyutta yürüttü. Folklor kaynaklarının birinde: *"Onlar (Kalmuklar) Sarısu yakınındaki Borık köyünde bütün insanları öldürmüşler, çocuklarının hepsinin gırtlaklarını kesmiştir, hatta havlayacak köpekleri bile kılıçtan geçirmişler"* ifadesi geçer. Bu vahşi olaydan haberdar olan Esim Han Türkistan'ın Kültöbe yerleşkesinde Kazak biyleri (kadılar) topladı. Toplantılar devamlı düzenlendi, sonuçta Yayık kıyılarına yirmi bin asker gönderildi.¹¹ Esim Han Kalmuklara karşı düzenleyen bu sefere Kazakların her boy ve kabilesinden asker topladı. Bu onun Kazak bozkırlarını birleştirmeye niyetli olduğunu göstermektedir. Saha araştırmaları sonucunda derlenen Talas Omarbekov'un folklor kaynaklarına göre: *"Hazar kıyılarının boş yerleşkelerinde, sinekleri kalın kamışlı bölgesinde Kazaklar ile Kalmuklar 83 gün savaştı. İnsanların katliamından kaçınan iki taraf bu savaşı bir buçuk ay civarında bire bir sistemi ile gerçekleştirdi. Yukarıda bahsi geçen Kazak Batırları ilk günleri kendileri bire bir savaştı ve bir çok askerin canını kurtardı. Buna rağmen Kazakların çok sayıdaki askerleri bu savaşta öldü. Mesela, sekiz Kalmuğu bire bir savaşta yenen Alatau Batır, dokuzuncu Kalmuğa gelince, atı süründü ve Batır yerinde canından oldu. Sonradan savaş daha şiddetli bir şekilde Kazak Türklerinin lehine çözülmeye başladı. Savaş meydanından kaçan Kalmuklar İtil kıyılarına doğru sıkıştı. Şimdi*

doğu Kalmuklar *bu yenilgiyi işitince, Kazaklarla savaşmak için büyük hazırlık gerektiğini anladı. Bunların Batur Taycisi insanları putlara tapınmaya çağırdı ve asker toplamaya başladı"* (Omarbek: 2015, 17-21).

Esım Han'ın Kanunları

"Esım Hanın Eski Yolu" adı verilen kanunlar da o dönemde Kazak Türklerinin siyasi ve aynı zamanda manevi durumuna bağlı olmuştur. Kanunların ilk adımı yukarıda adı geçen Kültöbe'de atıldı. Esım Han bu toplantıda bir elinde dedesi Urus Han'dan miras olarak kalan kırmızı bayrağı, diğer elinde babası Şıgay Han'dan kalan beyaz bayrağı tutarak, Kazak boy ve kabileleri birlik ve beraberliğe çağırdı. Bu dönem Kazak millî varlığını korumaya yönelten dönem olarak tarihte kalmıştır.

Esım Han'ın başlattığı *"Eski Yol"* kanunlarına göre Kazak toprakları, boy ve kabilelerin coğrafik yerleşmesiyle ilgili "Üç Jüz" veya "Üç Tümen" sistemine göre bölündü. Büyük Han Yedisu bölgesindeki Uluğ Jüz topraklarına yerleşti. Böylelikle yönetim sistemi merkezileşti. Kazak boyları bölgeye göre, özellikle sınırlara yerleşmeye başladı. Kalmukların saldırıları genelde Yedisu bölgesi ile batıdan gerçekleştirildiği için Nogay Ordası'nın ve aynı zamanda Küçük Jüz'ün mensupları olan Alşın boyları Kazak Hanlığına dâhil edildi. Tevekkel ve Aknazar Hanlar dönemindeki gibi iktidar mücadelesine son verildi.

"Babalar Sözi" kitabında verilen folklor kaynaklarına göre Esım Han kanunlarının dört yönünün bulunduğu söylenir:

1. Han bolsın, hanğa layıq zañ bolsın
2. Batır bolsın, jorıq jolı maqul bolsın
3. Abız bolsın, abız saylau parız bolsın
4. Biy bolsın, biy tusetin üy bolsın

Han olsun, hana layık kanun olsun,
 Batur olsun, sefer yolu açık olsun,
 Abız (Din adamı) olsun, abız seçimi farz olsun
 Biy (kadı) olsun, biy incek ev olsun

Esim Han'ın iktidar döneminde günlük göçebe hayatındaki tartışmalı meseleler, sivil ve ceza davaları, askeri, aile meseleleri “*ata-baba yolu*” ile çözümünü buluyordu. Esim Han asırlar boyu gelen, aynı zamanda halkın zihninde kabullenilen örf, âdetleri kendi zamanın askeri-siyasi ve sosyal ihtiyaçlarına göre sistemleştirdi. O dönemde evlilik düzeninin yasallaştırılması söz konusu oldu, yedi sülalesini bilmeyenlere evlilik yasaklandı (Qazaqstan Ulttıq Ensiklopediya: 2001, 440, 441). Anlaşmazlığı çözmek için yargı yetkisine sahip olan biyeler (kadı) bunu bilmekle yükümlü idi. Esim Han'ın kanunları “Qun Dau” (Ölen kişinin davası), “Jesir Dau” (Dul kadının davası), “Mal Dau” (Mülk davası), “Jer Dau” (Yer davası) olarak dört bölümden ibaret idi (Kartaeva, 2016: 194-207).

Kazak toplumunun büyük tartışmalı davalarından biri “*dul kadın*” meselesidir. Esim Han yasalarına göre, dul kadının daha önce evlendiği kabileden bir erkek seçmesine izin verildi. “*Eğer kadını seçilen erkek kabul etmezse, o zaman kadın boş kalıyordu ve başlık parası iade ediliyordu*”. “*Düşman yakandan tuttuğunda,*

kurt eteğinden yapışır” sözünün dediği gibi, o devirde hırsızlık Kazak toplumunun huzurunu kaçırmıştır. Kanuna göre hırsızlara ölüm cezası verilirdi. Bunun yanı sıra Kazak Türklerinde hayvanları kaçıran ve hırsızlık yapanlara “*Mal cezası*” uygulanırdı. Yani işlenmiş suçuna bağlı olarak, fideye ya da bedelinin ödenme şeklinde suçluya verilen mülki cezalar vardı. “*Qun Dau*” - Kazak toplumunun en tartışmalı konularından biri de cinayetler – kişi öldürmek. Esim Han tarafından yayınlanan bu özel yasaya göre, katil bedelini ödemeye mecburdu. O dönemde yaşayan Jiyembet Jırau “Esim Han öldürten kulun davasını ortaya koyarak, Han'a karşı çıkmıştır ve Esim Han'ın bu cinayeti kabul ettirmiştir”. “*Babalar Sözi*”nde: “*Kimsesiz kulu öldürttün ... Esim Han Jiyembet Jıraudan özür dilemeye mecbur kaldı*” - denilmiştir (Qazaq Âdebiyetiniñ Tarihi: 2000, 568).

Esim Han'ın Oğulları ve Vefatı

Yönetim sistemini geliştirmeye çalışan Esim Han doğu ile batı bölgedeki Kalmukların saldırılarının sonunun gelmeyeceğini anladı. Bilhassa Kazak bozkırlarındaki verimli topraklar onların ilgisini çekti. Bu siyasi kargaşada Esim Han altmış yaş geçti ve ağır bir hastalığa yakalandı. Çok uzamadan 1644 yılında Esim Han vefat etti ve Türkistan (Yessi) şehrinde toprağa verildi. Kazak Türklerinin şuurunda Esim Han “*En akıllı Han*” olarak kaldı ve çok sayıda efsanenin doğuşuna sebep oldu. Kazak Türkleri Esim Han'ı şiirlerinde hürmetle anarlar:

Esim Hannan Sultanbet, Jänğir tuğan,
Esim Han da aurıp düniye salğan.
Äkesiniñ ornına Jänğir han bop,
Yelu eki jil el surap sayran salğan.
Surasañ Sultanbetten Orıs tuğan,
Balası ol Orıstıñ Täten bolğan.
Al Tätennen Hanqoja tuğan eken,
Hanğojadan Arınğazı bir ul tuğan
Jänğirden Täuke, Uäli eki bala,
Handıqqa talasqannıñ köñli ala.
Äz Täuke handıq taqqa otırğan soñ,
Nağaşısına Uälibaqı ketti qara
(Babalar sözi: 2006, 352).

Esim Handan Sultanbet, Jangir doğmuş,
Esim Han da hastalanarak, vefat etti.
Babasının yerine Jangir sultan oldu,
Elli iki yıl saltanat kurdu.
Sorsan Sultanbetten Orıs doğmuş,
Oğlu o Orısın Taten olmuş.
Tatennen ise Hakoja doğmuş,
Hankojadan Arınğazı bir oğul doğmuş
Jangirden Tauke, Uali iki oğul,
Hanlık için mücadele edenin gönlü ala.
Az Tauke hanlığın tahtına oturduktan
sonra
Nağaşısına (Anne tarafındaki tüm
akrabalar) Ualibaki gitti sonra.

Bilindiği gibi Esim Han uzun zaman çok hastaydı. Bu sebepten dolayı hayatta iken onun oğlu Jänğir, Kazak hanlığını yönetmeye başlamıştı. Bilâkis bu destanı söyleyen jırşı ömrü uzak olmasa bile Jänğir Han'ın Kazak Hanlığını elli iki sene yönettiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra Jänğir Han'dan da iki oğul hayata geldiğini, büyüğü Äz Täuke'nin Han olduğunu, ikincisi Uälibaqı'nın ise küsererek "nağaşılarna" gittiğini söylemektedir. Esim Han'ın oğulları hakkında bir diğer Çin'deki Kazakların destanında net malûmatlar verilmektedir:

... Esimniñ Salqam Jänğir balası edi,
Ol dağı kalıñ eldiñ panası edi.
Jänğirdiñ qalmaq qızı qatınınan –
Äz Täuke adamzattıñ danası edi

Qızı edi Ğayıp hannıñ bir qatını,
Osıdan Uälibaqı tuğan edi.
Äz Täuke han bolğan soñ ökpe qılıp,
Ketipti Urgenişke deydı muñı (Babalar
Sözi: 2006, 67)

... Esimin Salqam Jänğir oğlu idi,
O kalın halkın sığınağıydı.
Jänğirin Kalmuk kızı eşinden –
Äz Täuke insanoğlunun dänâ idi

Kızı idi Ğayıp hanın bir eşi,
Bundan Uälibaqı doğmuştu.
Äz Täuke han olduktan sonra küsererek,
Gitmiş Ürgenç (Özbekistan şehri)
tarafına o.

Göründüğü gibi bu destan sa-tırlarında Esim Han'ın yerine gelen mirasçısı Jänğir Han'ın annesinin bir Kalmuk olduğunu, abisi Äz Täuke ile iktidar mücadelesine giren Uälibaqı'nın kendi kardeşine küsererek Ürgenç'e gittiğini anlamaktayız. "Babalar Sözi" kitabında Esim Han'dan sonra gelen Jänğir Han dönemi şöyle anlatılmaktadır: "1018 yıl – (1640 y.) Kazağı Esim Han'ın oğlu Jänğir yönetmeye başladı. Sebebi Esim Han hastalığa yakalandı. Bundan 5 yıl önce domuz yılında, Kara Kalmukların Talay, Quji, Torğaş taycileri birleşerek Kazak topraklarına saldırıda bulundular, onlar bir çok Kazağı kılıçtan geçirdiler ve Esim Hanın oğlu Jänğir'i bağlayarak esir aldılar. Jänğir onların arasında bir yıl esir tutuldu. Böylece Kalmuklar belli bir süre için sevindiler, arkasından Talay taycı, Kazakları tekrar kılıçtan geçirdi. "Kuduran yiği-

din eceli boynunda” dediği gibi, Talay taycıyı bu savaşta Kazaklar dört ağaca bağlayarak, bıraktığında onun bedeni dörde parçalandı. O zamanda yaşı el-liden fazla olan Esim Han: “Kalmuk-ları ben böyle dörde parçalayacağım” – demişti. Ancak o yıl kendisi vefat etti ve amacına ulaşamadı. Şimdi de Kazakların başına Jāñgir’in gelişi Kalmukları epey ürküttü. Sebebi Kal-mukların arasında bir yıl esir kalan ve onların iç bünyesinden haberdar olan Jāñgir’den korkmuşlardı” (Şapıraştı Qazıbek Bek Tauasarulı: 2008, 909). Bu kaynaklara bakıldığında iki mesele ortaya çıkmaktadır. Birincisi Jāñgir’in babası Esim Han’ın hastalığı nedeniyle 1640 yılına kadar yönetime gelme-miş olması, ikincisi de Esim Han’ın elli yaşında, yani henüz yaşlanmamışken vefat etmesi. Folklor kaynaklarına önem vermeyen tarihçiler günümüze kadar Esim Han’ın ölüm yılını Mah-mud İbn Uali’nin verdiği tarihi, yani 1628’i göstermektedirler (Sultanov: 2001, 219). Bilhassa Rus kaynakları Esim Han’ın oğlu Jāñgir’in 1635’e kadar Sultan olduğunu kayıt etmektedir (Galiyev: 1998, 45). Eğer Esim Han 1628’de vefat etti ise, onun yerine ge-çen oğlu Jāñgir neden 1635’e kadar Han değil, Sultan olarak anılmaktadı-r? Ä. Hasenov kendi “Kazak Tarihi-nin Beş Bin Yıllık Beyanı” (Hasenov: 1996, 296, 193) adlı çalışmasında ve 100 ciltlik “Babalar Sözü”nün (Baba-lar Sözi: 2009, T. 56, 67) 56. cildinde Esim Han’ın ölüm tarihi 1645 olarak gösterilmektedir.

Sonuç

Kazak Hanlığı, Esim Han döneminde iç mücadele ve savaşlarla uğ-raşmış ve doğudan, güneydoğudan ve

kuzeydoğudan silahlı Kalmuk asker-lerinin saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Esim Han iç siya-sette elindeki tüm imkanlardan fayda-lanarak Kazak boy, aşiret ve kabileler arasındaki ihtilafı ortadan kaldırarak halkı birleştirmeyi kendisi için çok önemli bir hedef olarak görmüştür. Kazak millî devleti kurmada başarılı olmaya çalışan Esim Han sultan, töre ve özel dereceye sahip olan hocaların Kazak toplumundaki hukuki durum-larını değiştirmeye özen göstermiştir. Onun maksadı idari işlere her kesim-den kabiliyetli, dahi kişileri çekmekti. Dış düşmanları geri püskürterek Ka-zakların aşiret ve boylar arasındaki iç çekişmelerine son vermeye çalıştı, onların kendi aralarında dostluk ve işbirliği içinde yaşamaları için olağa-nüstü çaba gösterdi.

Günümüzde Kazak Hanlığı tarihi yeniden araştırılması gerekmektedir. Çünkü Arap ve Fars kaynakları Çarlık Rusya döneminde ve Sovyet zamanın-da bilerek yanlış çevrilmiştir ve Kazak millî tarihi Genel Türk tarihinden ko-puk bir şekilde yazılmıştır. Bilhassa bugün Kazak tarihçiliği ayrı ayrı boy veya kabile tarihi yazma ile sınırlı kal-maktadır. Böylelikle, Esim Han döne-mi Kazak hanlığının siyasi ve kültürel açıdan incelenmiş olması az da olsa eksik kalan veya kaybolan sayfaları dolduracak diye ümit ediyoruz.

NOTLAR

- 1 Kaynaklarda Göçebe Özbek Devleti olarak ta geçmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Kāribayev B.B. Qazaq Handığınıñ Qırılı Tarihi. Almatı: “Sardar” Baspa Uyi. 2015.
- 2 Bazı kaynaklarda “Esim Hanın Eski Ka-nunları” olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Karibayev B.B. (2015), Qazaq Handığınıñ Tarihında Esim Hanın Alatin

- Ornı Ereğe. *Juldızdar Otbası – Añız Adam*, № 18(126). 5-11 s.
- 3 1598 yılı Tevekkel Han vefatından sonra Yedisu bölgesine Kalmuklar (Oyratlar) göz dikmişler ve sürekli saldırılar düzenlemiştir.
- 4 Kişi (Küçük) Jüz: Batıda Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Ural dağlarına yakın bölgelerde yaşarlar. Bu jüzün üç önemli uruğu vardır. Bunlar Âlimuh (Alimoğlu), Bayuh (Bayoğlu) ve Jetru (Yedi uruk) uruklarıdır; Orta Jüz: Orta, Kuzey ve Doğu Kazakistan'da yaşarlar. Beş tane büyük uruğu vardır. Bunlar Kerey, Nayman, Argın, Konrat ve Qıpsak (Kıpçak) uruklarıdır; Ulu (Ulu) Jüz: Balkaş Gölü'nün güneyinde ve buradan Türkistan şehrine kadar uzanan Güney Kazakistan bölgesinde yaşarlar. Belli başlı urukları Dulat, Üysin, Jalayır ve Kañlı uruklarıdır.
- 5 Söz ustalığının önemli olduğu uzun, manzum şiir, destan, yır.
- 6 Abdulrahim – Moğol Hanı Abdulreşid'n oğlu, yani Kazakların Kasım Hanın kayınpederi olan Moğol Hanı Seyid Hanın torunu.
- 7 Kazak Türkçesinde – Şaşışlı. Şaşışlı - "Şaşı" kelimesinden çıkmıştır ve kalın demir çivisi anlamını taşımaktadır. Bu sebeple onları "Çiviye oturanlar" olarak adlandırmışlar. Günümüzde Büyük Jüz'e mensup olan bu boy Güney Kazakistan'ın Tülkübas (Tilkibaşı) ve Çimkent ile onun yakınlarında ikamet etmektedir.
- 8 Moğolca – Hoşuut, Oyrat'ların etnik grubu. Mızrak ucu, gaga, kama, namlu, ileri atma anlamını verir. Böyle bir adlandırma Cengiz Han ordusunun muhafız birimlerine verildi ve avant-garde işlevleriyle ya da belki de yapısının "kama", "namlu" ile bağlantılı olduğu, yani birliklerin oluşumunun keskin bir sütun olduğunu (bu tür askeri yapının önünde duran insanlar neredeyse kesin ölüme gidiyordu) belirtir.
- 9 Torgut - Oirat grubuna mensup Moğol halklarından biri.
- 10 Dürbüt - şimdiki Moğolların eski bir kabilesi. Eski Moğol kaynaklarında Dürbüt'ler Oğuzların Kiyat boyundan olan Börte Çinön'in (Rus ilim adamı N. Biçurin "Berteçenhan" diye adlandırmış) 12'ci sülalesinden geldiğini öne sürmektedir.
- 11 "Kültöbeniñ başında күnde jiin" (Kültepenin başında her gün toplantı) – ifadesi bu sebeple Kazak tarihinde çok önemli sayılır.
- VI ğ. *Büginge deyin*): Oqu Qurah, Almatı: Bilim. 1999.
- Babalar Sözi: Jüz Tomdıq*. Tom 32, Şecirelik Dastandar. Astana: "Foliant". 2006.
- Eñsegey Boylı Er Esim. *Babalar Sözi: Jüz Tomdyq*. Astana: "Foliant", T.56. Tarihi Jırlar. 2009.
- Galiyev V.Z. Han Djangir i Orbulakskaya Bitva. Almatı: Gılm. 1998.
- Hasenov Â. Qazak Tarihiniñ Bes Jıldıq Bayanı. Almatı: Mektep. 1996.
- İstoriya Kazakhskoy SSR. S Drevneyşih Vremyon do Naşih Dney. T.2. Alma-Ata. 1979.
- Kartaeva T., Dautbekova M. Kazak Halkının Geleneksel Hukukunda Cezalandırma Şekilleri. *Milli Folklor* 111, (Güz 2016): 193-207.
- Käribayev B.B. Qazaq Handıgınıñ Qurılıu. *Qazaq Tarihi*, № 4. 1995.
- Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov*: (İzleçeniya iz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy). Alma-Ata. 1969.
- Materialı po İstorii Russko-Mongol'skih Otnoşeniy. Russko-Mongol'skiye Otnoşeniya. Sbornik Dokumentov*. Moskova. 1959.
- Omarbekov T. *Uly Dalanıñ Dara Tulğalary: Qazaq Handary*. Almaty: "Eksklyuziv". 2015
- Omarbek T. Qazaqtıñ Qazırgı Jeri Qasım Han men Esim Handan Qalğan. *Juldızdar Otbası – Añız Adam*, № 18(126). 2015
- Sızdıkova R., Qoygeldiyev M.Q. *Qıdırgalı Jalayırı Jäne Onıñ Jınamalar Jınağı*. Almatı. 1991.
- Sultanov T.İ. Podnyatiye na Beloy Koşme. Potomki Çingiz Hana. Almatı: "Dayk Press". 2001.
- Şapıraştı Qazıbek Bek Tauasaruly. *Tüp-Tuqıyannan Özime Şeyin. Şejire, Estelik*. Almaty: "Jalyn Baspasy". JŞS. 2008.
- Qazaqstan Ullıq Ensiklopediya. 3 Tom, Bas Redaktor A. Nısanbayev. Almatı. 2001.
- Qazaq Ádebiyatiñ Tarihi*. 3 – Tom (XV-XVIII Ğasır Qazaq Ádebiyatiñ Tarihi). Almatı: Ğilm. 2000.
- Qudayberdiuh Ş. *Türük, Qırğız-Qazaq Häm Handar Şejiresi*. Almatı: Foliant Baspası. 2008.

KAYNAKLAR

- Abuseitova M.H. *Kazakhskoye Hanstvo vo Vtoroy Polovine XVI Veka*. Alma-Ata. 1985.
- Amanjolov K. *Qazaqstanıñ Áskeri Tarihi (B.z.d.*